

MEDICINA I FARMACIJA U PRVOJ HRVATSKOJ ENCIKLOPEDIJI

VLADIMIR DUGAČKI
(Sveučilište u Amsterdamu, Amsterdam)

SAŽETAK. Prvu *Hrvatsku enciklopediju* pokrenuli su u Osijeku gimnazijski profesori dr. Ivan Zoch i Josip Mencin. Nažalost, od predviđenih pet svezaka objavljena su samo dva (I. svezak: A–B, 1887., II. svezak: C–G, 1890). Suradnici za medicinu u I. svesku bili su ugledni liječnici dr. Antun Lobmayer i dr. Josip Gotšalk, a u II. svesku većinu natuknica obradio je Zoch sâm. Autor razmatra obradbu medicinskih i farmaceutskih natuknica u toj Enciklopediji, koje su, doduše, uglavnom kompilacija, ali prilično dobra, i koja je mogla zadovoljiti zanimanje korisnika te *Enciklopedije*. U doba kad je naša medicinska i farmaceutska terminologija bila tek u stvaranju, velika vrijednost *Enciklopedije* leži u bogatstvu hrvatskoga medicinskog nazivlja.

Prošlo je točno 110 godina od nesretno završenog, točnije rečeno nedovršenog, projekta prve hrvatske opće enciklopedije, suvremeno koncipirane prema uzoru na zapadnoeuropske modele. Radi se dakako o *Hrvatskoj enciklopediji*, koju su u Osijeku, nakon trogodišnjih priprema, pokrenuli tamošnji srednjoškolski profesori dr. Ivan Zoch i Josip Mencin. Ona je počela izlaziti god. 1886. u 13 sveščića, koji su sljedeće godine ukoričeni kao I. svezak *Hrvatske enciklopedije* (slova A–B), dok je drugi svezak objavljen god. 1890 (slova C–G); bilo je predviđeno pet svezaka. Djelo je tiskano u formatu velikog oktava, svaki svezak po 620 stranica, u dva stupca petitnog sloga. Taj »priručni rječnik sveobćega znanja«, kako enciklopediji glasi podnaslov, važan je kao prvijenac hrvatske opće enciklopedike i predstavljao je golem pothvat svojega doba, te je uza sve svoje nedostatke unio novo svjetlo u hrvatsko leksikografsko obzorje.

Prvi su svezak uredili Zoch i Mencin, koji su i napisali većinu natuknica, a surađivala su još 32 individualna suradnika. Drugi je svezak uredio Zoch sâm (jer je Mencin bio premješten iz Osijeka) s još 21 individualnim suradnikom. Suradnici su mahom bili učitelji i profesori, književnici i svećenici, odvjetnici pa i trgovci, dok su neki prilozima preuzeti doslovice ili u izvodima iz znanstvenih rasprava onog doba. Obradba medicinskih pojmova bila je u prvom svesku povjerena uglednomu hrvatskom liječniku dr. Antunu Lobmayeru, koji je obradio 21 natuknicu iz područja slova A (*abortiva remedia, abortus, abscessus, accouchement, Aesculapius, afakija, agonija, alkohol, allopathija, amputacija, anamneza, anatomija, aneurysma, angina, anthrax, antipyrin, antiseptička sredstva, antiskorbutička sredstva, apoplexija, appetit, arterije*), dok je 5 natuknica iz područja slova b (*bliedobolja, bljuvala, boginje, bol, bougie*) obradio osječki liječnik dr. Josip Gotšalk. U drugome svesku medicinske natuknice obrađuje Zoch sâm. Što je bio uzrok da i u tom svesku Zoch nije angažirao

liječnike kao suradnike ne znamo ni danas, no analizirajući medicinske natuknice u toj enciklopediji općeg tipa, možemo zaključiti da je i izbor i obradba medicinskih pojmova uglavnom korektan, na razini tadašnjega medicinskog znanja, prateći suvremena medicinska postignuća. Ta obradba doduše nije bila produkt naše medicinske misli, već kompilacija, ali i ona je predstavljala vrijedan izvor informacija tadašnjoj hrvatskoj inteligenciji.

U *Hrvatskoj enciklopediji* obrađene su važne medicinske osobe kao *Aben-Zoar* (*Avenzoar*), *Aesculapius*, *Avicenna*, *Claude Bernard*, *Billroth*, *Bichat*, *Boerhave*, *Bright*, *Guy de Chauliac*, *Dioskorides*, *Esmarch*, *Galenus*, *Graefe* i mnoge druge. Od hrvatskih su liječnika uvršteni Ivan i Milan *Amruš*, *Gjuro Augustinović*, *Juraj Bagljivi* (tj. *Đuro Baglivi*) i *Vladoj Čačković* (doduše i *Ivan Dežman* i *Dimitrije Demeter*, ali samo kao književnici). Zanimljivo je da se u svim današnjim enciklopedijama i leksikonima o Milanu Amrušu govori uglavnom kao o političaru, dok se njegov medicinski rad tek uzgred spominje; u *Hrvatsku enciklopediju* Amruš je pak ušao baš kao liječnik, jer se tada tek počeo baviti političkim radom. Hvalevrijedno je da se mjestimično donosi i izgovor imena, npr. *Chauliac* (Šoljak), no to je provedeno uglavnom kod natuknica engleskog i francuskog podrijetla.

Doba kad je nastajala *Hrvatska enciklopedija* obilježeno je u medicini kao bakteriološka era: to je doba Pasteura i Kocha, pa ako promotrimo natuknice kao što su *bacterium*, *bacille*, *ciepiti*, *cholera*, vidjet ćemo da je Zoch, iako medicinski laik, sva najnovija medicinska postignuća pomno pratio i unosio u Enciklopediju. Tako u natuknici *ciepiti* Zoch navodi: *U najnovije doba probudio je obću sensaciju Pasteur u Parizu svojim ciepljenjem bjesnila, koji misli da se daje mezgom [mezga je limfa] iz hrbenjače kunića, koji su bili ciepljeni pripitomljenim otrovom bjesnoće, izliečiti bjesnoća i predusresti groznim posljedicam ugriža od bjesne životinje*. Naglasimo da je Pasteur prvi put primijenio antirabičnu vakcinu god. 1885. Govoreći u natuknici *cholera* o uzrocima te bolesti, Zoch navodi: *Sad se misli (prof. Rob. Koch 1883.), da je uzrokom koleri neka vrsta bacila (komma bacil), koji se nalazi u izmetinah bolesnika...* Dakle, uvrštena su otkrića, takorekuć recentna, od prije 5, odnosno 7 godina. Slično se kod natuknice *gastroskop* navodi da je to *sprava, koju je 1881. u Beču ustrojio Mikulicz*.

Vrlo opsežne natuknice su *anatomija* (autor Lobmayer, 48 redaka) i *chirurgija* (autor Zoch, 80 redaka). U njima se nalazi ne samo definicija tih struka, podjela na podstruke već i kratka povijest tih medicinskih disciplina, a navodi se i literatura (i to prema obrascu: najbolja djela su xxx ili savni djela yyy).

Osim iz područja humane medicine, u Enciklopediji ima i natuknica iz područja veterinarske medicine, no ona su rijetka, primjerice *abomasus*, *želudac* (*sirište*) *kod preživača* ili pak *baga*, *bolest kopita kod konja*. *Bedrenica*, bolest zajednička ljudima i životinjama, obrađuje se na dva mjesta: pod pojmom *bedrenica* obrađena je kao bolest stoke, samo se navodi da prelazi i na čovjeka, pod pojmom *anthrax* obrađena je kao bolest čovjeka. No, zato je balneografija obimno zastupljena s brojnim toplicama, gdje ćemo naći i podatke o temperaturi i sastavu vode, npr. *Aix les Bains*, *znamenite toplice*, *sumporne i kocelejne 45°5'...* (kocelej je alaun).

Među natuknicama iz ljekarništva (*Hrvatska enciklopedija* ne rabi izričaj ljekarništvo već *ljekarstvo*, a za medicinu rabi izričaj *liečništvo*) nalazi se opće ljekarničko nazivlje kao *decoctum*, *dispensatorium*, *droguen* (tj. droge), *electuaria*, *elixir*, nazivlje terapijskih skupina kao *abortiva remedia*, *adstringentia*, *amara*, *antiseptička sredstva*, *bljuvala*, ili pak pojedinačnih lijekova kao *antipyrin*, *cocain*, *emetin*, *gorka sol*. Tu su uvršteni i neki, današnjem

čitatelju nepoznati ljekoviti pripravci: *Algarotov prašak* (antimonov klorid, prema veronskom liječniku Algarotu iz XVI. st.), *Bestuževe kapljice* (sastoje se od etera, alkohola i fero-klorida, rabe se kod anemije, neuroze i glavobolje, prema ruskome maršalu A. P. Bestuževu iz XVIII. st.), *Doverski prašak* (sastoji se od 1 dijela opija, 1 dijela ipekakuane, 8 dijelova kalijeve sulfata, rabi se protiv proljeva, za znojenje i spavanje, prema engleskom liječniku Doweru), *Fowlerske kapljice* (na bazi arsena, rabe se kao roborans, prema engleskom liječniku T. Fowleru), *aqua Goulardi* (vodica za rane, u kojoj ima osim alkohola i željeznih spojeva), *aqua Binelli* (vodica s kreozotom za zaustavljanje krvarenja). Autor nekih farmaceutskih (kao i nekih kemijskih) natuknica je zagrebački sveučilišni profesor kemije dr. Gustav Janeček, no i on samo u I. svesku. Kao posebne natuknice uvrštene su i ljekarničke skraćenice, npr. *b. m.* (bene miscetur, neka se dobro promiješa). Naravno da se među natuknicama koje se tiču ljekarništva nalazi i velik broj ljekovitih biljaka.

I među medicinskim natuknicama nađu se zastarjeli termini kao *achroi*, *bliedi ljudi bojujući od bljednice*, *bljedobolje*; *amblyafija*, *kad čovjeku otupi opip*; *agrypnija*, *nesan*, *obično kad se uzbune ili prenapnu moždjani*.

Velik trud malobrojne ekipe okupljene oko dr. Zocha (osim suurednika Mencina tu su u I. svesku član uredništva kand. prof. V. Šilovinc te profesor Alfred Orešković, član uredništva od 1. do 3. sveščića i profesor Josip Forko, član uredništva od 4. do 13. sveščića) ne mogu zasjeniti neke manjkavosti, nedosljednosti i pogreške. Tako je, primjerice, srednjovjekovni liječnik Arnaldo iz Villanove u Kataloniji obrađen na dva mjesta: jedanput kao *Arnald de Villeneuve*, a drugi put kao *Arnold Catalanac*. Nažalost i godine rođenja i smrti variraju u ta dva teksta. Bonski profesor medicine češkog podrijetla Albert također je obrađen na dva mjesta: kao *Iv[an] Bedr[ih] H. Albers* i kao *Ivan Fridrik Hermann Albert*. Ovdje se godine rođenja i smrti poklapaju ali ne i datumi. Bjeloočnica (lat. sclera ili tunica albuginea) obrađena je isto na dva mjesta kao *bjeločica* i kao *albuginea*. Dok se za *akefalos* kaže da je to *nakaza bez glave*, što je točno, postoji i natuknica *acephalia*, *izrod koji neima moždjana*, što nije točno jer je pravilan termin za takvu malformaciju anencephalia, dok bi *acephalia* bila isto što i *akefalos*. Pod pojmom *gastrotomija* navodi se da je to razrezivanje trbuha, što je netočno jer je to razrezivanje želuca a razrezivanje trbuha je laparotomija. Definicija pojma *anasarka* jest *vodena bolest kože, kad se nakupi pod kožom neka tekućina*. Ovaj drugi dio rečenice je u redu: *nakupljanje tekućine u potkožnom tkivu, no ne znači da je to bolest kože*; ovdje se više radi o nezgrapnosti formulacije nego o netočnosti.

Ima i sasvim neznanstvenih tumačenja. Tako se za ćelavost (uvrštena kao *alpekia*) navodi da su joj uzroci duševan rad i neuredan život, za *epilepsiju* se kaže da je dobivaju češće djeca pijanica i onanista, a uzrok *dalekovidnosti* jest *kad se prilagođivanje izgubi dugotrajnim gledanjem na udaljene predmete kao što to biva kod poljodjelaca, lovaca, šumara*. Kod bjesnoće (obrađena kao *bies*) autor još uvijek iznosi laičko mišljenje, iako s ogradom: *neki tvrde da je posljedica nezasićenja putene naravi kod psa, vuka i lisice*. Avitaminozu vitaminima B *beriberi* autor dovodi u svezu s klimatskim činiteljima: *vlada naročito za vrijeme kiša*.

Posebna vrijednost *Hrvatske enciklopedije* leži u bogatstvu hrvatskoga medicinskog nazivlja u doba kada se ono tek formira. Naša literatura tada raspolaže samo jednim i to nevelikim medicinskim rječnikom: Ivan Dežman, *Rječnik lječničkoga nazivlja*, Zagreb 1868., te jednim rječnikom znanstvenog nazivlja: Bogoslav Šulek, *Hrvatsko-njemačko-talijanski rječnik znanstvenog nazivlja*, Zagreb 1874–75. Tek je desetak godina bilo prošlo od objavljivanja prvoga većega znanstvenoga medicinskog djela na hrvatskom jeziku – Ante Schwarz:

Opisna anatomija ili razudbarstvo čovječjega tiela, Zagreb 1873–74., te nešto manje vremena od pojave naših prvih medicinskih časopisa: *Glasnik Društva slavonskih liječnika* (Osijek) i *Liečnički viestnik* (Zagreb); oba su časopisa pokrenuta 1877. godine, i obima je, naravno ne u isto doba, glavnim urednikom bio baš dr. Antun Lobmayer. Za ilustraciju eto nekoliko lijepih hrvatskih naziva iz *Hrvatske enciklopedije*:

mišice stezalice i pružalice (mišići fleksori i ekstenzori), *odvlačna mišica* (abduktor), *suha žila* (tetiva), *žile odvodnice i dovodnice* (arterije i vene), *živac-čutnik* (osjetni živac), *žabice* (tonzile), *gut i gljot* (farinks i larinks), *dušnjaci* (bronhi), *močilo i plodilo* (urogenitalni organi), *mokračnik* (ureter), *moćnica ili vodopust* (uretra), *nuzmudo* (epididimis), *vratarik* (pilorus), *prohodnjak* (rektum), *opuzdrina* (mezenterij), *mezga* (limfa), *mlieč* (chylus), *grizovina* (chymus), *tjenica* (epidermis), *steznuće i raztegnuće srca* (sistola i dijasstola), *suhotica* (atrofija), *mrlina* (neкроza), *crvotočina* (karijes), *zažeg* (upala), *poganac* (furunkul), *tusteci* (akne), *osutak* (egzantem), *gnojnica* (apsces), *sniет ili učac* (gangrena), *bljedobolja* ili *bljednica* (anemija), *sipnja* ili *siputljivost* (astma), *navor* (aneurizma), *pometnuće* (abortus), *krvotok* (krvarenje a ne cirkulacija), *sluzotok* (katar), *kapljača* (gonoreja), *bezglasnost* (afonija), *nećutljivost* (anestezija), *obvezak* (zavoj), *uztuk* (protuotrov), *obročić* (doza [lijeka]), *razudbarstvo* (anatomija), *crvić-utrobnjak* (crijevni parazit), *bludište* (labirint [u unutrašnjem uhu]), *nasluškivanje* (auskultacija).

Da je, kamo sreće, objavljeno svih pet predviđenih svezaka, mogli bismo sastaviti kratak rječnik hrvatskoga medicinskog nazivlja. Isto tako *Hrvatska enciklopedija* poučna je i kao povijesno-medicinski dokument svojega vremena. Kroz uvrštene natuknice možemo slijediti i glavne zdravstvene probleme, medicinska postignuća i shvaćanja onog doba, način liječenja i prevencije pojedinih bolesti. Evo samo jedan primjer: pod natuknicom *doba* navodi se da *doba ljudskoga života iznosi popriečno 34 godine* – koliko se u tih 110 godina produžio ljudski vijek.

Na kraju, nekoliko podataka o glavnim protagonistima *Hrvatske enciklopedije*.

Dr. phil. *Ivan Zoch*, rodom iz Slovačke (Jasenova, 1843), profesor matematike i fizike, pedagog, književnik i prevodilac, propagator tjelovježbe i sokolstva, došao je u Hrvatsku 1876. godine po preporuci biskupa Strossmayera i u nas će ostati sve do umirovljenja god. 1908., službujući kao srednjoškolski profesor u Osijeku (1876–79. i 1882–89), Sarajevu (1879–82) i Petrinji (1889–1908). Ponajviše se bavio pedagogijom i metodikom nastave, objavljujući stručne rasprave i radove u *Hrvatskom učitelju*, *Školskom vjesniku*, *Nastavnom vjesniku* i gimnazijskim izvještajima škola u kojima je službovao. Pisao je o našim krajevima i djelovanju Slovaka u Hrvatskoj u slovačkim novinama i časopisima, prevodeći na slovački i naša književna djela, sastavljajući kazališne igre za mladež. Pisao je udžbenike matematike, fizike i pedagogije. Nakon umirovljenja vratio se u rodnu Slovačku, gdje je umro u Modri god. 1921.

Josip Mencin rođen je 1856. u Zamršju kraj Karlovca. Službovao je kao profesor povijesti i zemljopisa u Osijeku (1879., te 1884–87), Zagrebu (1880–82), Bjelovaru (1882–84), Rakovcu (1887–90) i Petrinji (1890–1900). Napisao je više povijesno-zemljopisnih rasprava, čitanku za šegrtske škole, a u Petrinji je počeo izdavati *Knjižnicu za mladež*. U istom je gradu osnovao i vodio kazališnu družinu, bio je propagator tjelovježbe i sokolstva. Umro je mlad u Petrinji god. 1900.

Zoch i Mencin prvi su se put susreli god. 1879. u Osijeku, gdje je Zoch bio profesor na Velikoj realnoj gimnaziji, a Mencin namjesni učitelj. No iste godine, na poziv bana Mažura-

nića, Zoch odlazi u Bosnu, u kojoj se, poslije austrougarske okupacije god. 1878., nakon stoljetne zaostalosti pod turskom vlašću, trebalo urediti školstvo i zdravstvo prema suvremenim europskim principima. Zoch je sâm napravio nacrt i rukovodio gradnjom realne gimnazije u Sarajevu, koje je bio ravnatelj, a također i gradnjom kazališne zgrade. U isto je vrijeme u Sarajevu djelovao dr. Milan Amruš kao izvjestitelj za zdravstvo i veterinarstvo bosansko-hercegovačke Zemaljske vlade, postavljajući temelje modernoj zdravstvenoj službi. Drugi susret Zocha i Mencina datira iz god. 1884., kad se Mencin – poslije položenog profesorskog ispita i dvogodišnjeg službovanja u Bjelovaru – vraća u Osijek na Veliku realku. Taj će susret uroditi zajedničkim radom na *Hrvatskoj enciklopediji* i objavljivanjem njezina prvog sveska god. 1887. No te iste godine Mencin je bio premješten iz Osijeka i Zoch sâm priređuje drugi svezak, ali i on će napustiti Osijek uoči objavljivanja tog sveska. Iako su se Zoch i Mencin treći put sastali god. 1890. u Petrinji i puno desetljeće zajedno radili u Maloj realnoj gimnaziji, rad na daljnjim svescima nije bio nastavljen.

Dr. med. *Antun Lobmayer* rođen je u Rumi god. 1844. Završivši studij medicine u Beču, radio je ondje dvije godine kao asistent čuvenoga kirurga Th. Billrotha, te još godinu dana na Ginekološkom odjelu. Od 1872. djelovao je u Osijeku kao željeznički i uznički liječnik, bio je jedan od osnivača Društva slavonskih liječnika te 1877. prvi urednik glasnika tog Društva. Od 1877. do 1905. bio je prvi ravnatelj Zemaljskog rodilišta i profesor Primaljskog učilišta u Zagrebu, te je objavio udžbenik primaljstva, koji je doživio 6 izdanja. God. 1888–1905. bio je docent za sudsku medicinu i zdravstveno zakonodavstvo na zagrebačkome Pravnom fakultetu. Od 1885. do 1897. bio je glavni urednik *Liečničkog viestnika*. Bavio se higijenom i zdravstvenim prosvjeđivanjem objavivši mnogo članaka i popularnomedicinskih djela iz područja higijene, njege bolesnika, prve pomoći, puerikulture. Bio je gradski zastupnik grada Zagreba, narodni zastupnik u Hrvatskome saboru te zastupnik u zajedničkomu Hrvatsko-ugarskom saboru. Umro je u Zagrebu god. 1906.

LITERATURA

Hrvatska enciklopedija. Priručni rječnik sveobćega znanja (ur. I. Zoch i J. Mencin). Knj. I.–II. Osijek 1887–1890. (*Prva hrvatska enciklopedija*. Pretisak Gradska tiskara Osijek [ur. D. Koričančić]. Knj. I.–II. Osijek, 1996).

MEDICAL SCIENCE AND PHARMACY IN THE FIRST CROATIAN ENCYCLOPEDIA

SUMMARY. The first *Croatian Encyclopedia* was initiated in Osijek by high school teachers dr. Ivan Zoch and Josip Mencin. Of the intended five volumes, unfortunately only two were published (Volume I: A–B, 1887, Volume II: C–G, 1890). The collaborators for medicine entries in the first volume were the renowned Osijek physicians dr. Antun Lobmayer and dr. Josip Gotšalk, and in the second volume most of the entries were written by Zoch. The author analyses the medical and pharmacological entries in the *Encyclopedia*, mostly compilations, however, good ones, that could satisfy the interests of the *Encyclopedia's* users. At the time when our medical and pharmacological terminology was being created, the great value of the *Encyclopedia* was in the abundance of Croatian medical terminology.